

Anna Jaworska

(Instytut Języka Polskiego
Uniwersytet Warszawski,
anna.m.jaworska@student.uw.edu.pl)
ORCID: 0000-0001-6666-5409

***DOKŁADNA NAUKA JĘZYKA
I STYLU POLSKIEGO W DWOCH CZĘŚCIACH. CZ. 1
TOMASZA SZUMSKIEGO¹***

AUTOR: Tomasz Szumski.

PEŁNY TYTUŁ: *Dokładna nauka języka i stylu polskiego w dwóch częściach. Część pierwsza zawierająca Grammatykę i deklamatorykę, do której też należą Elementarz i Wzory charakterów, ułożone podług najłatwiejszej metody do nauczenia się czytania i pisania; dla użytku młodzieży napisana i własnym kosztem wydana przez Tomasza Szumskiego, Nauczyciela przy Gimnazjum Poznańskim.*

OFICyna WYDAWNICZA: Dekker i Kompania.

MIEJSCE WYDANIA: Poznań.

ROK WYDANIA: 1809.

FORMAT: 8°.

LICZBA STRON: 232 + 24 nlb.

JĘZYK: polski.

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2018–2023, nr projektu 0101/NPRH6/H11/85/2018 (*Słownik historyczny terminów gramatycznych online – SHTG*).

INFORMACJA O AUTORZE

Tomasz Szumski (1778–1840) był nauczycielem i autorem podręczników szkolnych. Jako guwerner dzieci pochodzących z zamożnych rodzin pracował w Rosji, Francji i Niemczech. W Berlinie był guwernerem Antoniego Radziwiłła. Uczył polszczyzny na dworze królewskim i w szkołach wojskowych. Na ziemiach polskich nauczał języka polskiego, niemieckiego, francuskiego oraz matematyki w poznańskim gimnazjum. Jednocześnie prowadził w Poznaniu księgarnię i wypożyczalnię książek. Znał kilka języków obcych: rosyjski, francuski i niemiecki (Jazdon 2012: 59–60; Słowiński 1978).

CHARAKTERYSTYKA DZIEŁA

Adresat, struktura i metoda

Gramatyka zamieszczona w pierwszej części *Dokładnej nauki języka i stylu polskiego...* Tomasza Szumskiego jest pierwszą opublikowaną w XIX wieku polskojęzyczną gramatyką języka polskiego, w której opis gramatyczny polszczyzny zostaje uniezależniony od opisu języka łacińskiego² (choć sama łacina w niej jednak wciąż pozostaje obecna, gdyż dla wielu polskich terminów gramatycznych podano ich łacińskojęzyczne odpowiedniki). Jest zarazem pierwszą znaną dziewiętnastowieczną gramatyką języka polskiego, w której autor odważył się podjąć polemikę z pomysłami Onufrego Kopczyńskiego.

Publikacja poznańskiego pedagoga zaadresowana została do młodzieży w wieku szkolnym, choć autor nie precyzuje, dla uczniów jakiego typu szkół jest przeznaczona. W odróżnieniu od pijara nie przypisuje również poszczególnych części swojego dzieła do konkretnych etapów kształcenia – klas.

Dzieło składa się z *Przedmowy*, *Wstępu* oraz czterech części: *Początkowni*, *Odmieśni*, *Szykowni* oraz *Wyrazotworni*, dzielących się na rozdziały i paragrafy³. Taka struktura tekstu, wynikająca z podziału samej gramatyki, stworzona dla nauczania systematycznego przeważającego w XIX wieku, jest bardziej klasyczna w porównaniu z układem gramatyki narodowej O. Kopczyńskiego, który stosuje układ koncentryczny (czyli powraca do poszczególnych działów gramatyki w kolejnych częściach swojego dzieła) i wykorzystuje elementy metody indukcyjnej (Czelakowska 2010: 43; Podracki 1973: 21). T. Szumski dodatkowo urozmaica swój wykład dzięki wprowadzeniu do niego formy pytań i odpowiedzi (każdy paragraf rozpoczyna się bowiem pytaniem, na które autor następnie odpowiada), ułatwiającej uczniom przygotowanie się do tzw. popisów.

² *Gramatyka dla szkół narodowych* O. Kopczyńskiego była gramatyką polsko-łacińską. Autorem pierwszej gramatyki języka polskiego w języku polskim był Walenty Szyłarski (1770).

³ W cytatach z dzieła T. Szumskiego zachowano oryginalną pisownię. Nienumerowane strony dzieła opatrzone cyframi rzymskimi.

Cele dzieła i wykorzystane źródła

W *Przedmowie* T. Szumski objaśnia powody, dla których napisał swoją gramatykę oraz główne cele dydaktyczne i pragmatyczne, które mu przyświecały. Chciał przede wszystkim „ułatwić młodzieży nauczenie się czytania i pisania, oraz nabycia gruntownej umiejętności języka polskiego i sztuki pisania w rozmaitych materyach” (Szumski 1809: IX). Skuteczne posługiwanie się językiem, zwłaszcza w jego formie pisanej, było dla niego ważniejsze niż znajomość teorii i całkowita poprawność językowa:

[...] lepiej jest popełnić omyłkę jaką grammatyczną, a umieć dobrze pisać w rozmaitych materyach, niż kilka lat nad samą Grammatyką przepędzić, wiedzieć na pamięć wszystkie prawidła, a nie umieć żadney rzeczy ułożyć na piśmie (Szumski 1809: XI).

Znajomość reguł gramatycznych ma być zatem środkiem służącym do sprawnego posługiwania się językiem, a nie celem samym w sobie. Gramatyka jest zarazem wstępem do wprawiania się w styl. Pod tym względem T. Szumski należy do gramatyków włączających się w reakcje „antynormatywne” (Podracki 1973: 18).

Jako źródła wskazuje publikacje zagraniczne, choć nie wymienia ich tytułów, oraz gramatykę narodową O. Kopczyńskiego. Mimo że okazuje wiele szacunku swemu poprzednikowi, to ośmiela się wprowadzić pewne innowacje:

Co się zaś tycze języka polskiego, przy własnem zastanawieniu się nad nim, była mi największą pomocą Grammatyka Narodowa, ktorey sławnemu i powszechnie szanowanemu Autorowi, powinną wdzięczność i uszanowanie tu, publicznie oświadczam.

Znaiąc osobiście Jego ślachtetny sposób myślenia, pochlebiam sobie, iż on Grammatyki moiej dla tego potępiać nie będzie, że w niektórych punktach nie jednego z nim zdania iestem (Szumski 1809: X).

Są to innowacje zarówno jeżeli chodzi o kwestie merytoryczne, jak i sam język opisu, w tym nomenklaturę. T. Szumski bowiem dla wielu już istniejących terminów, w tym neologizmów O. Kopczyńskiego, proponuje własne terminy alternatywne (Koronczewski 1961: 50)⁴.

Definicje gramatyki i języka

We *Wstępie* autor objaśnia podstawowe terminy – *gramatyka* i *język*. Zaproponowana przez niego definicja *gramatyki* pozostaje pod dużym wpływem myśli O. Kopczyńskiego⁵. Według poznańskiego nauczyciela *gramatyka* to „porządny zbiór

⁴ Niektóre z terminów T. Szumskiego, jak *odmieńnia*, zostały zaaprobowane i były wykorzystywane jeszcze w latach 20. XX wieku, np. przez Jana Łosia w *Gramatyce polskiej* (SHTG).

⁵ Podstawowa definicja *gramatyki* O. Kopczyńskiego brzmiała: „Grámátyká iest porządny zbiórem uwąg nád mową ustną i písáną, podáiąca do tégo sposoby, áby się ludzié iák nayiaśniej między sobą rozumiéli” (1778: 1).

prawideł języka, czyli mowy ludzkiej, ustney i pisaney” (Szumski 1809: 1) (pijar pisze o *gramatyce* jako zbiorze „uwag”, T. Szumski zaś jako o zbiorze „prawideł”). Podobnie jak O. Kopczyński, w myśl francuskiej gramatyki Port-Royal, dzieli *gramatykę* na *powszechną* i *szczególą*:

P o w s z e c h n a Grammatyka zawiera takie prawidła, które się we wszystkich językach znajduia, np. stopniowanie, przypadkowanie, czasowanie i szykowanie. S z c z e g ó l n a zaś Grammatyka zawiera takie prawidła, które się tylko w jednym języku znajduia, np. iak się w polskim języku stopniuie, przypadkuie, czasuie i szykuie (Szumski 1809: 3–4).

Określa również *gramatykę*, jak O. Kopczyński, mianem nauki: „Nauka ta, która uczy wyższej umiejętności języka, nazywa się Grammatyka” (Szumski 1809: 3). Autor *Dokładnej nauki* języka i stylu *polskiego...* umieszcza *gramatykę* wśród innych nauk zajmujących się językiem, jednak nie obok logiki i wymowy, jak to czynił O. Kopczyński, lecz sztuki pisania (prozaiki i poetyki) uczącej „najwyższej umiejętności języka” oraz deklamatoryki i synonimiki nauczającej „gruntowney umiejętności języka” (Szumski 1809: 4–5).

Język zaś to według T. Szumskiego „zbiór giestów i wyrazów, przez ludzi dla zrozumienia się wymyślonych” (ib.: 1). Dzieli go na *giestowy* i *głosowy* będący przedmiotem opisu gramatycznego:

Język giestowy jest przyrodzonym, i dla tego u wszystkich ludzi iest iednakowym⁶. We wszystkich częściach świata ludzie chcąc co zaprzeczać, potrząsaią głową, chcąc zezwolić kiwaią ią naprzód, dziwuiąc się zaś z czego, kiwaią ią na prawą i na lewą stronę; gniewając się z marszczaia czoło i t. d. – Głosowy zaś język dla tego, że nie iest przyrodzony lecz przez ludzi wymyślony, nie iest iednakowym, ale u każdego Narodu inszym. – Ninieysza Grammatyka uczy głosowego polskiego języka (ib.: 1–2).

Fonetyka, pisownia i interpunkcja

Część pierwsza *Początkownia, zawieraiąca naukę o początkach języka* obejmuje wykład dotyczący wymowy, pisowni i czytania. W passusach poświęconych wymowie T. Szumski wymienia narządy mowy potrzebne do mówienia (głos, gardło, język, zęby, wargi, nos), przedstawia rodzaje wyrazów pod względem liczby składających się na nie sylab (*iednosyllabne* i *wielosyllabne*), typy akcentów (= diakrytów) (T. Szumski nie odróżnia głosek od liter) występujących w polszczyźnie (*cienki* i *gruby*), zasady wymowy poszczególnych głosek, wyrazy pomocne w ćwiczeniu poprawnej wymowy, zasady dobrego czytania oraz podział *głosek* i *głosów polskich*,

⁶ T. Szumski nie zdawał sobie sprawy ze społecznych i kulturowych uwarunkowań wzorów zachowań, a co za tym idzie z tego, że ten sam gest w różnych kulturach może mieć różne znaczenia (por. Brocki 2000).

różniący się od propozycji O. Kopczyńskiego. Wyróżnia 10 samogłosek i 28 spółgłosek (łącznie 38 głosek).

Zasad swojego podziału samogłosek nie podaje wprost, ale z ich opisu wynika, że opiera się na kryterium brzmieniowym, artykulacyjnym oraz na zapisie literowym. Dzieli je na:

- *czyste*: a, e, i, j, o, ó, u, y;
- *nosowe*: ą, ę;
- *głosy rozłączne* składające się z samogłoski a, e, i + u, o, i niełączące się w wymowie (brzmiące osobno): au, eu, eo, ai, ei, ii;
- *dwugłosy (dyftonges = dyftongi)*:
 - złożone z samogłoski: a, e, i, o, u, y + y w wymowie brzmiące razem: ay, ey, iy, oy, uy, yy, a także złożone z samogłoski a + u w wymowie brzmiące razem: au;
 - złożone z i + samogłosek a, e, o, u łączące się w wymowie: ia, ie, io, iu;
 - *grube rozłączne* złożone z y + samogłoski a, ą, e, ę, o, i niełączące się w wymowie (wymawiane osobno): ya, yą, ye, yę, yo, yi;
 - *cienkie rozłączne* złożone z j + samogłoski a, q, e, ę, o niełączące się w wymowie (wymawiane osobno): ja, ją, je, ję, jo;
- *trzygłosy*: iay, iey (= tryftongi) (Szumski 1809: 9).

T. Szumski głoskę ó jako jedyną wymawianą *ściśnieniem*, umieszcza wśród *samogłosek czystych* (ib.: 9). Pozostałe *ściśnione*, czyli a i e, są postrzegane jako warianty fonetyczne *czystych* a i e (ib.: 12–13).

O. Kopczyński w gramatyce dla uczniów klasy II dzieli samogłoski na „otwarté, albo ściśnione, albo dwugłoskę lub trójgłoskę składającą” (Kopczyński 1780: 51). Do *otwartych* zalicza a, e, o, a do *ściśnionych* – á, é, ó, do dyftongów i tryftongów: ay, iay, ey, iey, iy, oy, uy, yy, ia, ią, ie, ię, io, iu oraz au, eu w słowach przyswojonych, np. *August* (Kopko 1909: 11–14)⁷. W *Przypisach do Grammatyki na klasę III* jednak samogłoski dzieli inaczej: na *otwarté, ściśnione* i *nosowé* (Kopczyński 1783: 18).

Dwuznaczne są poglądy O. Kopczyńskiego na temat statusu *j długiego*, na co zwracała uwagę Anna Czelakowska. W *Przypisach* dla klasy I pisze bowiem, że jest spółgłoską, ponieważ nie może być wymówione bez pomocy samogłoski (np. ja, ją, je, ję, jo, ju w wyrazach *mają, jest, jęczczy, majowy, już*). Jednak w tych samych *Przypisach* dla klasy I, a także w *Przypisach* dla klasy II, opisuje *jotę* zawsze w kontekście samogłosek (Czelakowska 2006: 187)⁸.

⁷ Niewątpliwie najwyraźniejszym pokłosiem myśli pijara widocznym w gramatyce T. Szumskiego w opisie samogłosek jest wyróżnianie *dwugłosek* i *trójgłosek*. O. Kopczyński twierdził, że jest to jeden z największych powodów do dumy Polaków (Czelakowska 2006: 187).

⁸ A. Czelakowska sugeruje, że lepiej łączyć *jotę* u O. Kopczyńskiego z samogłoskami (Czelakowska 2006: 187).

Trudno też wskazać w gramatyce narodowej dokładną liczbę wyróżnianych przez O. Kopczyńskiego samogłosek, gdyż nie można mieć pewności, czy każdą z przytoczonych przez siebie samogłosek uznaje za odrębną głoskę, czy też niektóre z nich traktuje jako warianty fonetyczne jednej głoski (Czelakowska 2006: 186)⁹.

W gramatyce narodowej O. Kopczyński dzieli spółgłoski na dwie grupy pod względem dwóch kryteriów: według „części głosowego narzędzia”, czyli według kryterium artykulacyjnego, oraz „względem urábiania uważané” (Kopczyński 1783: 23–24). To drugie sformułowanie sugerować by mogło, że za podstawę podziału wziął gramatyk kryterium brzmieniowe, lecz w rzeczywistości pozostaje on pod znacznym wpływem zapisu literowego (Czelakowska 2006: 190).

Tabela 1. Podział spółgłosek w gramatyce narodowej O. Kopczyńskiego (1783: 23–24)

<i>części głosowego narzędzia</i> (kryterium artykulacyjne)	<i>względem urábiania uważané</i> (kryterium brzmieniowe i/lub pisowniane)
<i>wargowé</i> <i>b, f, m, p, w</i>	<i>twardé</i> <i>b, c, d, f, g, h, k, ł, m, n, p, r, s, t, w, x, z</i> (bez <i>i</i> po nich lub bez akutu)
<i>zębowé</i> <i>c, d, t, n</i>	<i>miękkie</i> <i>b', ć, l, m', n', p', ś, w', ź</i>
<i>językowé</i> <i>l, ł, r, s, z</i>	<i>przyciskowé</i> <i>ź</i>
<i>gardłowé g, k, q, x</i> oraz <i>przydech słabszy h i przydech mocniejszy ch</i>	

W podziale tym nie uwzględniono głosek: *č* (*cz*), *z* (*dz*), *ź* (*dź*), *ż* (*dź*), *ś* (*sz*), co mogło wynikać w głównej mierze z przyjętej przez O. Kopczyńskiego definicji spółgłoski jako „głoski współbrzmiającej”. Prowadziło to do nierozróżniania spółgłoski litery-dźwięku od litery (Czelakowska 2006: 188).

Podział spółgłosek T. Szumskiego opiera się z kolei na nadrzędnym kryterium brzmieniowym (spółgłoski *twarde* i *miękkie*, co przejął od O. Kopczyńskiego) oraz

⁹ Wypowiedzi zawarte w *Przypisach* stoją w sprzeczności z tym, co pisał w części właściwej swego podręcznika. Czytamy w nich bowiem, że istnieją „samogłoski z różnemi Przygłosami, czyli *Akcentami*, iako to otwartym, ściśnionym lub nosowym, dobrane i uszykowane” (Kopczyński 1783: 191). Sugerowałoby to, że np. *a*, *á* i *q* są odmianami jednego dźwięku. Tym bardziej, że samogłoskę ze znakiem diakrytycznym nazywa „nie dźwiękiem osobnym, ale przypadłością iaką czyli przygłosém (*accentu*), iakoto ciérńkością lub grubością, mięgkością lub twardością, krótkością lub długością” (Kopczyński 1783: 33). Oprócz tego twierdzi, że nosowo mogą być wymówione nie tylko *a* oraz *e*, lecz wszystkie samogłoski: „Daiąc bączność na dźwięk nosowy, postrzedz możemy, że nie tylko samogłoski *a*, *e*, ale wszystkie inné, nosowym dźwiękiem wymáwiane bydz mogą, iako dla słabości nosa, albo nabytego náłogu wymáwiane częstokroć słyszemy” (Kopczyński 1783: 18–19; zob. Czelakowska 2006: 186; Kawn-Kurz 1957: 207).

na podrzędnym kryterium pisownianym (*spółgłoski złożone, niezłożone, kreślone*). W odróżnieniu od pijara autor *Dokładnej nauki języka i stylu polskiego...* uwzględnił w swoim podziale *cz, sz, rz, szcz* i *ść, śń, źń, źć*.

Tabela 2. Podział spółgłosek według T. Szumskiego (1809: 10–11)

spółgłoski twarde	spółgłoski miękkie
zupełnie twarde niezłożone <i>d, h, ł, r, t, ź</i> (po nich <i>y</i>)	miękkie niekreślone <i>l</i> (po niej <i>i</i>)
zupełnie twarde złożone <i>cz, sz, rz, ch, szcz</i> (po nich <i>y</i>)	miękkie kreślone pojedyncze <i>b', ć, f', m', n, p', ś, w', ź</i> (po nich <i>i</i>)
średnio twarde niezłożone <i>b, c, f, g, k, m, n, p, s, w, x, z</i> (po nich <i>i</i> lub <i>y</i> z wyjątkiem <i>k</i> oraz <i>g</i> – po nich zawsze <i>i</i>)	miękkie złożone <i>ść, śń, źń, źć</i> (po nich <i>i</i>)

Pisownia stanowi dla T. Szumskiego naukę „pisania pojedynczych wyrazów i myśli z nich złożonych, podług zwyczaju narodowego i Grammatyki” (1809: 19). We fragmentach jej poświęconych wyróżnia dwanaście *znaków pisownych / ortograficznych*: *przecinek, średnik, dwójkropek, wykrzyknik, pytannik, kropka, łącznik, cudzysłów, nawias, odsyłacz, rozłącznik* (= myślnik), *wyspustnik* (= wielokropek) oraz opisuje sześć części *prawideł pisowni* – pisownię wielkich liter, dzielenie wyrazów na sylaby, pisownię *i, y, j*, samogłosek nosowych *ę, q*, wyrazów obcych oraz zasady kreśkowania *o* (Szumski 1809: 15–24). Fragmenty te dobrze odzwierciedlają kontekst, w którym powstała gramatyka T. Szumskiego, jako że na początku XIX wieku toczyły się zacięte dyskusje na temat ortografii polskiej.

W kontekście gramatyki T. Szumskiego ważna jest szczególnie kwestia *joty*, a także roli dźwięków *i* oraz *y* w polszczyźnie, a co za tym idzie, m.in. pisowni *i – y – j* po spółgłoskach, czemu poznański nauczyciel poświęca w swoim dziele wiele uwagi. Spór o *jotę* nie był w zasadzie czysto ortograficzny, lecz fonetyczny. Chodziło bowiem naprawdę o jej status – czy jest spółgłoską, czy samogłoską jako część dyftongów (Malinowski 2011: 66).

Przy okazji omawiania pisowni T. Szumski zwraca też uwagę na różnice regionalne w wymowie. Z racji znajomości wielkopolskiej odmiany polszczyzny wymienia najwięcej cech wielkopolskich, np. rozłożoną wymowę samogłosek nosowych w wygłosie (np. *daiun, pizsun* zamiast *dają, piszq*), inny rozkład oboczności *o – ó* (np. *umówióny, uczóny*), a ścieśnione wymawiane jak *u* (np. *pun* zamiast *pan*) (Szumski 1809: 24–25).

Fleksja

Druga część dzieła, najobszerniejsza, *Odmieńnia* albo *Etymologia*, dotyczy fleksji. *Etymologia* jest dla T. Szumskiego, jak dla autora gramatyki narodowej, nie synonimem źródłostowu, ale *odmieńni* (w niektórych dawnych gramatykach etymologia obejmowała dzisiejszą naukę o wyrazie – fleksję i słowotwórstwo – oraz elementy słowotwórstwa czy leksykologii)¹⁰. *Odmieńnia* zajmuje się według T. Szumskiego jedynie trzema typami odmian wyrazów – „przez stopniowanie, przypadkowanie i czasowanie” (1809: 4) – mimo że ogółem wylicza siedem odmian gramatycznych: *stopniowanie* (oprócz wymienianych przez pijara *foremnego* i *nieforemnego* wyróżnia też *półforemne* i *niezwyczajne*), *przypadkowanie*, *liczbowanie*, *rodzaiowanie*, *czasowanie*, *trybowanie*, *osobowanie* (1809: 35–38).

W odróżnieniu od O. Kopczyńskiego wyodrębnia 10, a nie 8 części mowy (por. tab. 3.). Różnica ta wynika z podziału *imienia* (tę kategorię pijara rozdziela na przymiotnik, rzeczownik i *licznik*, czyli liczebnik), co było jednym z pierwszych takich rozwiązań w gramatykach języka polskiego w XIX w. (Skarżyński 1994: 28)¹¹. W obu gramatykach wykrzyknik jest wymieniony na początku¹². Można przypuszczać, że to właśnie za pijarem T. Szumski wyliczył wykrzyknik jako pierwszą część mowy.

W gramatyce T. Szumskiego pojawia się także zmiana w nazewnictwie – *przyimki* nazywane są przez niego *przedimkami*, ponieważ „się zawsze przed imionami kładą” (1809: 34).

Ponadto wybrane części mowy dzieli na podgrupy (*gatunki*), w wielu wypadkach nowe w porównaniu z gramatyką O. Kopczyńskiego¹³.

¹⁰ Por. P. Statorius-Stojeński, J.K. Woyna czy W. Szylarski (Decyk-Zięba, Kępińska, Kresa, Piotrowska, Stąpor 2014).

¹¹ T. Szumski tak uzasadnia swój podział części mowy: „Podział wyrazów na 10. części mowy uczyniłem podług trzech zasad [...], iakoż podług przekonania mego rozumu, i idąc oraz za przykładem nowych Grammatyków filozoficznych. Gdyż wyrazów, Przymiotniki z Rzeczownikami, do iedney części mowy liczyć, a wyrazów liczebnych (Licznikow) niektórych do przystawków, np. po pierwsze, po drugie, po trzecie, i t. d. drugich zaś do przymiotników, np. pierwszy, drugi, trzeci, rozrzucać nie można. Rzeczowniki bowiem oznaczają rzeczy, a Przymiotniki przymioty, i Rzeczowniki odmieniają się tylko przez przypadkowanie, liczbowanie, gdy zaś przymiotniki odmieniają się nie tylko przez przypadkowanie i liczbowanie, ale też przez stopniowanie i rodzaiowanie” (1809: 180–181).

¹² O. Kopczyński wymienia wykrzyknik wśród części mowy na pierwszym miejscu, gdyż to właśnie on, zdaniem pijara, „kładzie się na początku mowy” (co tłumaczył później w gramatyce pozgonnej) (1817: 38).

¹³ O Kopczyński dzieli, na przykład, w *Przypisach* do gramatyki do klasy III zaimki polskie na *przymiotne* i *rzeczowne* (1780: 40), a T. Szumski na *osobiste*, *pytające*, *pokazujące*, *dzierżawcze*, *odzwonne*, *niepewne* (1809: 42).

Tabela 3. Części mowy według O. Kopczyńskiego (1778: 7–9) i T. Szumskiego (1809: 31–32)

O. Kopczyński		T. Szumski	
Części pierwszego szeregu / / nieodmienne części mowy	wykrzyknik	część I	wykrzyknik
	przyimek	część II	spojnik
	spojnik	część III	przedimek
	przysłówek	część IV	przysłówek
Części drugiego szeregu / / odmienne części mowy	imié	część V	zaimek
	zaimek	część VI	przymiotnik
	słowo	część VII	rzeczownik
	imiestów	część VIII	licznik, imię liczbowe
		część IX	słowo
		część X	imiestów

Przysłówek, który dla pijara w gramatyce dla klasy I jest nieodmienny (Kopczyński 1778: 9–15), według autora *Dokładnej nauki języka i stylu polskiego...* jest odmieniany przez stopniowanie (Szumski 1809: 37) (formy typu z *cicha*, *po cichu* traktuje jako formy przypadkowe od *cicho*).

W wypadku odmiennych części mowy T. Szumski przedstawia ich możliwe sposoby odmiany. Dla rzeczowników rodzaju męskiego i żeńskiego – po siedem wzorów, dla rodzaju nijakiego – cztery (Szumski 1809: 51–72). Dla wszystkich rodzajów prezentuje dodatkowo deklinację rzeczowników *nieforemnych* (np. r.m. *człowiek*, *przyjaciel*, *hrabia*; r.ż. *ręka*; r.n. *dziecię*) oraz rzeczowników zapożyczonych z łaciny (np. r.m. *Kato*, *examen*; r.ż. *Dydo*; r.n. *poema*, *dramma*, *komma*). Oprócz tego oddzielnie opisuje *singularia tantum* (np. *żyto*, *złoto*, *pijaństwo*) i *pluralia tantum* (np. *drożdże*, *obcęgi*, *Czechy*, *Kozienice*), rzeczowniki mające w liczbie mnogiej inne znaczenie (*bloto*, *brud*, *ciasto*, *wchód*), rzeczowniki wspólnorodzajowe (*generis communis*, np. *ten/ta służa*, *ten/ta butel*), rzeczowniki o jednym rodzaju gramatycznym, ale o różnych rodzajach naturalnych (np. *zajac*, *słowik*, *śledź*, *wieloryb*), *rzeczowniki ułomkowe* (np. *na bakier*, *po omacku*) i *rzeczowniki dwuprzypadkowe*, czyli mające dwie formy wybranych przypadków (np. D. *ocz*, *oczu*) (por. Zagórski 1981: 52–53).

Dla czasowników wyróżnia pięć *form czasowania* (= koniugacji) (Szumski 1809: 105–106). Do pierwszych trzech koniugacji przynależą *słowa foremne* zakończone na *-ać* (np. *czytać*), *słowa foremne wielosyllabne* na *-ić* (np. *mówić*) oraz na *-yc* (np. *kończyć*). *Czwarta forma czasowania* składa się z trzynastu wzorów (Szumski 1809: 132). Zalicza do niej *słowa półforemne* z zakończeniami *-ać* (np. *pisać*), *-ywać* (np. *pisywać*), *-awać* (np. *dawać*), *-ować* (np. *malować*), *-eć* (np. *leżeć*), *-mieć*

(np. *rozumieć*), *-nieć* (np. *jaśnieć*), *-ić* (w czasownikach jednosylabowych, np. *bić*), *-yć* (w czasownikach jednosylabowych, np. *żyć*), *-uć* (np. *czuć*), *-ec* (np. *piec*), *-śdź* (np. *paśdź*), *-dz* (np. *strzydź*), *-rzeć* (np. *drzeć*) i *-qć* (np. *ciqgnqć*). Piąta, ostatnia, koniugacja obejmuje *czasowniki nieforemne* (por. Zagórski 1981: 60–61).

Propozycja podziału rzeczowników na deklinacje i czasowników na koniugacje T. Szumskiego różni się od podziału O. Kopczyńskiego, który w gramatyce narodowej wylicza cztery *odmiany słów* (= koniugacje) oraz sześć *form przypadkowania* (= deklinacji), po trzy dla imion rzeczownych (= rzeczowników) i imion przymiotnych (= przymiotników)¹⁴.

T. Szumski opisuje również kwestie formowania czasów (teraźniejszego, przeszłego, zaprzeszłego, przyszłego), trybów (bezokolicznego, oznajmującego, rozkazującego, łączącego) i imiesłowów (czynnego, biernego, teraźniejszego, przeszłego), a także alternacji głosek, szczególnie tych pojawiających się w odmianie. Wyróżnia *głoski zamienne pewne* (*ch* → *sz*, *d* → *dz*, *ł* → *l*, *r* → *rz*, *t* → *c*; zamieniają się zawsze przed *i* lub *ie*) i *głoski zamienne niepewne* (*a* → *e*, *q* → *ę*, *ę* → *q*, *o* → *e*, *c* → *t*, *g* → *ż* lub *dz*, *k* → *cz*, *s* → *sz*, *sz* → *s*, *z* → *ż*, *ż* → *z*; zamieniają się bez żadnych wyraźnych prawidłowości (Szumski 1809: 40–41).

Za przyczynę zmian *postaci gramatycznej* wyrazu uznaje – podobnie jak O. Kopczyński – *wyrzutnię, dodatnię, zamieñnię, cudzoziemczyñę*, przy czym dodaje do nich jeszcze *złqczñę*:

[...] gdzie się wyraz iaki będąc sam skróconym, czasem tylko jedna sylłaba iego, nawet jedna tylko głoska z drugim wyrazem łączy, np. idź poń, zamiast: idź po niego. – Kto to powiedział? Tyś, zamiast: ty powiedziałaś. – Jam tu Pan, zamiast: ia tu iestem panem (Szumski 1809: 39).

Składnia

Trzeciej części swojej gramatyki T. Szumski świadomie nie nazywa *składnią*, która *nota bene* była neologizmem stworzonym przez O. Kopczyńskiego, lecz *szykownią*, która „uczy spaiać albo szykować poiedyncze wyrazy w myśli rozmaite” (1809: 143). Ta innowacja w nomenklaturze gramatycznej wynika z jego rozumienia terminu *składać*, który dla niego odnosi się jedynie do tworzenia wyrazów, co tłumaczył w przypisach:

Syntaxis nie nazywam *Składnią*, dla tego, że ona nie uczy składania wyrazów, np. Przedimków z Słowami, dać, wydać, przedać, rozdać i t.d., lecz uczy szykowania wyrazów, czyli: iak one jeden po drugim następować mają, i dla tego nazywam *Szykownią* (1809: 176).

¹⁴ Zdaniem P. Kopki (1909: 23–24) podział deklinacji rzeczowników i przymiotników zaczerpnął O. Kopczyński z gramatyki Jana Karola Woyny.

Według T. Szumskiego *szykownia* uczy spajać wyrazy: *co do porządku*, *co do zgody*, *co do rzędu*, co odpowiada koncepcji składni O. Kopczyńskiego zaprezentowanej w gramatyce narodowej (1809: 144). W rozdziale *O porządku wyrazów* T. Szumski wskazuje na cztery części myśli (= części zdania): *głównik* (= podmiot), *opowiednik* (= orzeczenie), *przedmiotnik* (= łącznik) i *złącznik* (= przede wszystkim dopełnienie i okolicznik) (Szumski 1809: 145; por. Podracki 1981a: 117). Przedstawia porządkowanie wyrazów *grammatyczne* i *retoryczne* (ib.: 146–147). W *porządkowaniu grammatycznym* poprawna kolejność to: *głównik*, *opowiednik*, *przedmiotnik* (ib.: 146). Zgodnie z porządkiem *retorycznym* *opowiednik* lub *przedmiotnik* muszą znajdować się na początku, a *głównik* w środku lub na końcu (ib.: 146–147). Zarówno w jednym, jak i drugim porządku obowiązują *powszechne* *prawidła porządkowania* wyrazów, a każda część mowy podlega swoim *właściwym* *prawidłom porządkowania* (ib.: 147–148).

Zgoda wyrazów obejmuje jedenaście zasad wyjaśniających połączenia m.in. między rzeczownikiem i przydawką (przymiotną), między podmiotem (także szeregowym) i orzeczeniem, zaimkiem przymiotnym *który*, *która*, *które* (według nomenklatury T. Szumskiego *zaimkiem odzownym*, w gramatyce O. Kopczyńskiego – *zaimkiem względnym*) i następującym po nim czasownikiem oraz poprzedzającym go rzeczownikiem, podmiotem szeregowym – złożonym z rzeczowników jednego rodzaju oraz różnych rodzajów – i orzecznikiem, a także w konstrukcjach typu „to jest dobry pan”. W podręczniku O. Kopczyńskiego te zasady nie były w taki sposób sformułowane, jako że pijar nie rozbudowywał swojej koncepcji związku zgody (Szumski 1809: 149–152; por. Podracki 1981b: 173).

Rząd wyrazów definiuje jako „pewne prawidła, częścią z rozumu samego wypływające, częścią przez zwyczaj narodowy ustanowione, aby po pewnych wyrazach tych a nie innych przypadków używać” (Szumski 1809: 153). Fundamentalne są tu pojęcia *wyraz rządzący* i *wyraz rządzony*. Pierwszy z nich to wyraz, „który jest przyczyną, iż drugi wyraz w tym a nie w innym przypadku stać musi” (ib.: 153). Drugi to wyraz, „który dla wyrazu innego w tym a nie w innym przypadku być musi” (ib.: 154). T. Szumski sporządza również listę pytań rządzących poszczególnymi przypadkami (ib.: 154–156) oraz szczegółowo wyjaśnia *szykownię rzędu* wszystkich dziesięciu części mowy (ib.: 156–164).

Innowacje językowe i słowotwórstwo

Czwarta część – *Wyrazotwornia, czyli nauka o tworzeniu wyrazów* – traktuje o tym, w jaki sposób nowe wyrazy pojawiają się w polszczyźnie. Autor nie postępuje terminem *słoworód*. Zamiast niego wprowadza *wyrazotwornię* oraz dwa podrzędne wobec niej terminy: *wyrazorodztwo* i *wyrazotworstwo*. Pierwszy z nich nazywa słowotwórstwo przez derywację („iaki wyrazy od Słowa: r o d z i ć, albo od Rzeczownika: K a m i e ũ urodziły się”), drugi – tworzenie neologizmów leksykalnych

niederywowanych („nowych niedostawiających ieszcze, i potrzebnych z duchem ięzyka zgodnych wyrazów”) (Szumski 1809: 5).

Swoją decyzję o odrzuceniu terminu *słoworód*, używanego przez pijara, tłumaczy tym, że według niego termin *słowo* odpowiadał wyłącznie czasownikowi (ib.: 176)¹⁵.

Autor gramatyki nakreślił etapy, w których polszczyzna wzbogacała się pod względem leksykalnym – od tworzenia nowych wyrazów niederywowanych (początkowo nazw rzeczy zmysłowych, np. *wół*, później nazw rzeczy umysłowych, np. *nieśmiertelność*) po tworzenie nowych wyrazów derywowanych (ib.: 167). Podczas opisu derywacji powieła przykłady wyrazów pochodnych od *rod* podane przez pijara w gramatyce dla klasy III (ib.: 169; Kopczyński 1783: 35–36). Przedstawia też przykładową rodzinę wyrazów od leksemu *kamień* (Szumski 1809: 170). Wyraz podstawowy nazywa *pierwotnikiem* (zróżdłostowem), a pochodny – *pochodnikiem* (ib.: 167). Wyróżnia dziewięć prawideł tworzenia wyrazów: *od wielkości, od ułomności, od nałogu, od wieku, od miasta, od kraiu, od Urzędu, od wielości, od zdolności i możliwości* (ib.: 171–172).

RECEPCJA

Dokładna nauka języka i stylu polskiego... doczekała się tylko jednego wydania. W gimnazjach Wielkiego Księstwa Poznańskiego używano jej do nauki o stylu (Słowiński 1991: 4). Obecna była także w edukacji szkolnej w innych regionach, np. w szkole prezentek w Krakowie, gdzie wykorzystywana była w roku szkolnym 1827/1828 do nauki ortografii i pisania listów (choć gramatyki wciąż nauczano tam z dzieła O. Kopczyńskiego) (Gąsior, Matuła 1998: 235). Tomu drugiego dzieła T. Szumskiego poszukiwał sam Adam Mickiewicz w 1820 r. (Mickiewicz 1913: 383).

CIEKAWOSTKI

- Druga część *Dokładnej nauki języka i stylu polskiego...* jest uważana za pierwszy polski podręcznik deklamatoryki (Nowak-Wolna 2005: 175).
- Julian Tuwim cytuje fragmenty *Dokładnej nauki języka i stylu polskiego...*, w których przedstawiono użycie tytułów w korespondencji oraz porady dotyczące retoryki, w dziele *Cicer cum caule, czyli groch z kapustą* (2009: 403–404, 447–448).

WERSJA ELEKTRONICZNA

<https://polona.pl/item/dokladna-nauka-jezyka-i-stylu-polskiego-w-dwoch-czesciach-cz-1-gramatyka-i,OTgwODkyODg/2/#info:metadata>

¹⁵ Choć był w tym zdaniu niekonsekwentny, ponieważ w swojej gramatyce w pewnych kontekstach używał terminu *słowo* w znaczeniu *wyrazu* na przykład w tym fragmencie: „11ty Znak, nazywa się R o z ł ą c z n i k. Pisze się tak — Oznacza on rozłączenie dwóch między sobą niezgodnych, albo nie naturalnie łączących się, iedna po drugiej następujących myśli. Kładzie się też czasem dla zatrzymania Czytelnika nieco, i dla zwrócenia uwagi iego na następujące słowo” (Szumski 1809: 18–19).

Bibliografia

- Brocki, M. 2000. Krótka historia badań antropologicznych nad językiem ciała. *Zeszyty Etnologii Wrocławskiej* 1, s. 42–69. Online: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1862/brocki%20krotka%20historia.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 25.04.2022].
- Czelakowska, A. 2006. Nauka o dźwiękach mowy w gramatykach Onufrego Kopczyńskiego. *Ling-Varia* 1, s. 183–191. Online: <http://www.lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/6bf134ab-6750-4103-ac39-c1227407953d> [dostęp: 25.04.2022].
- Czelakowska, A. 2010. *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*. Kraków: Wydawnictwo „Księgarnia Akademicka”.
- Decy-Zięba, W. (kierownik projektu). 2014–. *Słownik historyczny terminów gramatycznych online*. Online: <https://shtg.uw.edu.pl/> [dostęp: 10.05.2022].
- Decy-Zięba, W., Kępińska, A., Kresa, M., Piotrowska, A., Stąpor, I. 2014. *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne, seria A*. Online: <https://gramatyki.uw.edu.pl/a> [dostęp: 10.05.2022].
- Gąsior, R., Matuła, T. 1998. *Szkoła Sióstr Prezenteń w Krakowie w latach 1627–1918*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Jazdon, A. 2012. Księgarnia i Biblioteka do Czytania Tomasza Szumskiego. *Biblioteka* 16(25), s. 59–81. Online: [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Biblioteka/Biblioteka-r2012-t16_\(25\)/Biblioteka-r2012-t16_\(25\)-s59-81/Biblioteka-r2012-t16_\(25\)-s59-81.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Biblioteka/Biblioteka-r2012-t16_(25)/Biblioteka-r2012-t16_(25)-s59-81/Biblioteka-r2012-t16_(25)-s59-81.pdf) [dostęp: 07.05.2022].
- Kawyn-Kurz, Z. 1959. Poglądy gramatyczne Kopczyńskiego w świetle krytyki Józefa Mrozińskiego. *Sprawozdania PTPN* 2, s. 202–221.
- Kopczyński, O. 1778. *Gramatyka dla szkół narodowych*. Warszawa: Drukarnia księży pijarów. Online: <https://polona.pl/item/gramatyka-dla-szkol-narodowych,MTI1NDU5ODMy/6/#info:metadata> [dostęp: 10.05.2022].
- Kopczyński, O. 1780. *Grammatyka dla szkół narodowych na klasę II*. Warszawa: Drukarnia księży pijarów. Online: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/show-content/publication/edition/805?id=805> [dostęp: 10.05.2022].
- Kopczyński, O. 1783. *Grammatyka dla szkół narodowych na klasę III*. Warszawa: Drukarnia księży pijarów. Online: <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/doccontent?id=1300> [dostęp: 10.05.2022].
- Kopczyński, O. 1817. *Grammatyka języka polskiego: dzieło pozgonne*. Warszawa: Drukarnia księży pijarów. Online: <https://polona.pl/item/grammatyka-jezyka-polskiego-dzielo-pozgonne,OTI5MDI4MDQ/6/#info:metadata> [dostęp: 10.05.2022].
- Kopko, P. 1909. *Krytyczny rozbiór „Gramatyki Narodowej” O. Kopczyńskiego (przyczynek do historii polskiej gramatyki)*. Kraków: Akademia Umiejętności. Online: <https://polona.pl/item/krytyczny-rozbiór-gramatyki-narodowej-o-kopczyńskiego-przyczynek-do-historii-polskiej,Njc4NjI4ODA/6/#info:metadata> [dostęp: 10.05.2022].
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Malinowski, M. 2011. *Ortografia polska od II połowy XVIII wieku do współczesności. Kodyfikacja, reformy, recepcja*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Online: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/98783/edition/93088/content> [dostęp: 10.05.2022].
- Mickiewicz, A. 1913. *Ad. Mickiewicz do Jeżowskiego*. W: *Korespondencja 1815–1823*, red. J. Czubek, t. 1: 1815–1820, s. 381–383. Kraków: Akademia Umiejętności i Towarzystwo dla Popierania Wydawnictw Akademii. Online: <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnsV8Rd> [dostęp: 10.05.2022].

- Nowak-Wolna, K. 2005. *W kręgu edukacji, teatru i sztuki żywego słowa: studia i szkice*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Podracki, J. 1973. Poglądy na cele i metody nauczania gramatyki języka ojczystego w polskich gramatykach XIX-wiecznych. *Poradnik Językowy* z. 1, s. 16–23. Online: <https://poradnik-jezykowy.uw.edu.pl/issue/851> [dostęp: 10.05.2022].
- Podracki, J. 1981a. Koncepcje części zdania w gramatykach języka polskiego XIX i XX w. *Poradnik Językowy* z. 2–3, s. 117–135. Online: <https://poradnik-jezykowy.uw.edu.pl/issue/932> [dostęp: 10.05.2022].
- Podracki, J. 1981b. Wybrane zagadnienia poprawnościowe z zakresu związku zgody w perspektywie historycznej. *Poradnik Językowy* z. 4, s. 172–180. Online: <https://poradnik-jezykowy.uw.edu.pl/issue/934> [dostęp: 10.05.2022].
- Skarżyński, M. 1994. *Części mowy i ich kategorie w gramatykach polskich XIX i XX wieku (1817–1938)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Słowiński, L. 1991. *Z dziejów nauczania literatury w gimnazjach Wielkiego Księstwa Poznańskiego*. Poznań: Wydawnictwo NAKOM.
- Słowiński, L. 1978. Z tradycji polonistyki poznańskiej. Tomasz Szumski (1778–1840). *Studia Polonistyczne* V, s. 123–137.
- Tuwim, J. 2009. *Cicer cum caule czyli groch z kapustą*. Warszawa: Wydawnictwo „Iskry”.
- Zagórski, Z. 1981. *Studia nad rozwojem językoznawstwa polskiego od końca XVIII wieku do roku 1918 (ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski)*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe–Wydawnictwo PTPN.

Dokładna nauka języka i stylu polskiego w dwóch częściach. Cz. 1
(Accurate teaching of the Polish language and style in two parts. Part 1)
by Tomasz Szumski

Summary

Tomasz Szumski (1778–1840) was a polyglot, teacher, bookseller, author of school textbooks, associated with Greater Poland. His grammar book, released in 1809, is the first Polish-language grammar book of the Polish language published in the 19th century where the grammatical description of Polish is made independent of the description of Latin. It is at the same time the first known 19th-century grammar of Polish where the author dared to polemicise with Onufry Kopczyński's ideas contained in the Polish–Latin *Grammatyka dla szkół narodowych (Grammar for national schools)*.

Keywords: school grammar books – Polish linguistics – 19th century – Tomasz Szumski – Onufry Kopczyński.

Trans. Monika Czarnecka